

Sławomir Bralewski¹

Mądrość kontra ignorancja – spór o tytuł *Theotokos* w świetle *Historii kościelnej* Sokratesa z Konstantynopola

Sokrates z Konstantynopola, chcąc opisać sytuację, jaka miała miejsce w tamtejszym Kościele po zanegowaniu tytułu *Theotokos*, jakim obdarzano Maryję, Matkę Jezusa Chrystusa, przez należącego do bliskich współpracowników ówczesnego biskupa Konstantynopola Nestoriusza², prezbitera Anastazjusza³, użył terminu *ταραχή*⁴. Wyraz ów można przetłumaczyć jako ‘niepokój, wzburzenie, nieporozumienie’, a nawet ‘zamieszki, rozruchy, tumult’ czy wręcz ‘walkę, starcie, i zamęt bitewny’⁵. W przekonaniu

¹ Prof. dr hab. Sławomir Bralewski, profesor w Katedrze Historii Bizancjum w Instytucie Historii na Wydziale Filozoficzno-Historycznym Uniwersytetu Łódzkiego; e-mail: slawomir.bralewski@filhist.uni.lodz.pl; ORCID: 0000-0002-4708-0103.

² Sam Nestoriusz utrzymywał (*Liber Heraclidis: Le livre d'Héraclide de Damas*, tł. F.Nau, Paris 1910, s. 99), że do owego sporu doszło w Konstantynopolu już przed jego przybyciem. Pisał o tym także w liście do Jana, biskupa Antiochii (*Acta Conciliorum Oecumenicorum*, t. 1: *Concilium Universale Ephesenum* 1, 4, ed. E. Schwartz, Berolini – Lipsiae 1927, s. 4-6).

³ Sokrates (*Historia ecclesiastica* VII 32, 1) podawał, że Nestoriusz darzył go wielkim szacunkiem i zasięgał jego rady. Odrzucenie *Theotokos* przez Anastazjusza potwierdził także Cyryl, biskup Aleksandrii (ACO I 1, 1, s. 110). Cyryl w liście do papieża Celestyna (ACO I 1, 5, s. 10-12) wskazywał, że biskup Doroteusz z Marcjanopolis w obecności Nestoriusza rzucił anatemę na posługujących się w stosunku do Maryi tytułem *Theotokos*. Rafał Kosiński (*Dzieje Nestoriusza, biskupa Konstantynopola w latach 428-431*, w: *U schyłku starożytności*, Studia Źródłoznawcze 7, red. P. Janiszewski – R. Wiśniewski, Warszawa 2008, s. 45) podkreślał, że mniej istotne jest, kto pierwszy zaczął głosić kazania przeciw *Theotokos* (Anastazjusz czy Doroteusz), obydwaj bowiem byli duchownymi związanymi z biskupem Konstantynopola.

⁴ Sokrates, *Historia ecclesiastica* VII 32, 4; 32, 7; 32, 22; VII 34, 14.

⁵ *A Greek-English Lexicon*, ed. H.G. Liddell – R. Scott, Oxford 1996, s.v. *ταραχή*, s. 1758; *Słownik Grecko-polski*, t. 4, red. Z. Abramowiczówna, Warszawa 1965, s.v. *ταραχή*, s. 281; *Słownik Grecko-polski*, t. 2, opr. O. Jurewicz, Warszawa 2001, s.v. *ταραχή*, s. 382.

Sokratesa zatem następujący potem rozwój wypadków miał bardzo poważny charakter i konsekwencje. Prowadził bowiem do podziału (διαίρεσις)⁶ w Kościele. Tym bardziej, że poparcia swojemu prezbiterowi udzielił Nestoriusz, broniąc go przed uznaniem za bluźniercę (βλάσφημος)⁷, nieustannie głosząc po kościołach liczne kazania, w których, wszędzie (πανταχοῦ)⁸, jak podkreślał Sokrates, odrzucał tytuł Bogarodzicy⁹.

Konflikt, do którego wówczas doszło, był w gruncie rzeczy sporem chrystologicznym i dotyczył najważniejszych kwestii doktrynalnych rozpatrywanych w piątym wieku. Przekaz Sokratesa z Konstantynopola odnoszący się do genezy i przebiegu owej kontrowersji jest zaś najstarszym znanym nam źródłem zdającym relację na ten temat. Zajmowano się nim w literaturze przedmiotu już wielokrotnie, ale w odniesieniu do wspomnianego zatargu czy też samej postaci Nestoriusza, w którym widziano głównego inspiratora owej doktrynalnej batalii. Sam Sokrates ze swoimi poglądami pozostawał w tle dociekań badaczy. Celem niniejszego artykułu zatem jest analiza *Historii kościelnej* Sokratesa pod kątem punktu widzenia jej autora na bieg wydarzeń związanych ze sporem o tytuł *Theotokos*.

Przedstawiając kwintesencję nauki głoszonej przez Anastazjusza, Sokrates przypisał mu następującą wypowiedź: „Niech nikt nie nazywa Maryi Bogarodzicielką. Maryja bowiem była człowiekiem; a niemożliwością jest, aby Bóg był zrodzony przez człowieka”¹⁰. Historyk zatem wyraźnie z kwestii maryjnej, a dokładnie tytułu używanego wobec Matki Jezusa, wyprowadził zagadnienie chrystologiczne. Wskazywał dalej, że ci, którzy sprzeciwili się tego typu rozumowaniu, od dawna (πάλαι) widzieli w Chrystusie Boga i nie oddzielali „ludzkiej Jego Osoby włączonej w dzieło zbawienia od boskości”¹¹. Jeśli zaś chodzi o ich ocenę nauczania

⁶ Socrates, *Historia ecclesiastica* VII 32, 5.

⁷ Socrates, *Historia ecclesiastica* VII 32, 4.

⁸ Socrates, *Historia ecclesiastica* VII 32, 4.

⁹ W rzeczywistości Nestoriusz nie tyle odrzucał ów tytuł, jak sugeruje to Sokrates, co domagał się należytego jego rozumienia. Por. F. Loofs, *Nestorius and his Place in the History of Christian Doctrine*, Cambridge 1914, s. 31; Kosiński, *Dzieje Nestoriusza*, s. 45.

¹⁰ Socrates, *Historia ecclesiastica* VII 32, 2, tł. S. Kazikowski, Sokrates Scholastyk, *Historia Kościoła*, Warszawa 1986, s. 541.

¹¹ Socrates, *Historia ecclesiastica* VII 32, 3, tł. S. Kazikowski, s. 541. Genezy konfliktu o *Theotokos* można doszukiwać się już na początku IV wieku. Por. J. Królikowski, *Ogłoszenie Theotokos na Soborze Efeskim*, VoxP 55 (2010) s. 388-389. Zob. też: G. Giambernardini, *Il „Sub tuum praesidium” e il titolo „theotokos” nella tradizione egiziana*, „Marianum” 31 (1969) s. 324-362; M. Starowieyski, *Tytuł „Theotokos” w świadectwach przedefeskich*, AnCra 16 (1984) s. 409-449; B. Częsz, *Maryja – nasza Siostra. Patrystyczny przyczynek do*

Nestoriusza, byli przekonani, że ten uważał Chrystusa jedynie za człowieka i wprowadzał do Kościoła naukę Pawła z Samosaty i Fotyna. Sokrates nie poprzestał jednak na zaprezentowaniu punktu widzenia przeciwników biskupa Konstantynopola, ale przedstawił wyniki swoich własnych dociekań. Wyraźnie przy tym zaznaczył, że poddał analizie wydane przez Nestoriusza rozprawy¹², wygłoszone homilie¹³ oraz świadectwa jego stronników¹⁴. Na ich podstawie doszedł do wniosku, że nie był on zwolennikiem też głoszonych przez obydwu wspomnianych herezjarchów czy też nauki rozpowszechnianej przez manichejczyków i sektę Montanusa¹⁵. Tak więc, jak dowodził Sokrates, Nestoriusz nie utrzymywał, że Chrystus jest tylko człowiekiem. W żadnym wypadku nie zaprzeczał nauce o osobie Bożego Logosu. Nie odmawiał Mu prawdziwego istnienia. Wyznawał natomiast, że jest On osobą i ma byt rzeczywisty¹⁶.

Zdaniem Sokratesa Nestoriusz lękał się (πεφόβηται) natomiast samego terminu *Theotokos* jak jakiegoś straszydła (τὰ μορμολυκεῖα), co było wynikiem jego wielkiej ignorancji (ἀμαθίας πολλῆς) i prostactwa (ἀνάγωγος)¹⁷. Wywody biskupa Konstantynopola negujące ów tytuł

mariologii antropologicznej, VoxP 28 (2008) s. 99-107. W sposób szczególny wyróżnić by trzeba świadectwa Ojców Kapadockich (por. J. Królikowski, *Maryja w perspektywie prawdy o Ojcu. Kilka uwag o mariologii Ojców Kapadockich*, SMA 1 (1999) s. 198-209; S. Longosz, *Bogarodzica w nauce Ojców Kapadockich*, SMA 2 (2000) s. 84-104) czy Atanazego, biskupa Aleksandrii (por. M. Starowieyski, *Mariologia św. Atanazego Wielkiego*, RTK 23 (1976) s. 109-132; J. Królikowski, *Theotokos w teologii św. Atanazego. Problem mariologiczny w IV wieku i jego znaczenie*, SMA 2 (2000) s. 56-73).

¹² Sokrates, *Historia ecclesiastica* VII 32, 8: „λόγοις ἐκδοθεῖσιν”; VII 32, 21: „ἀνέγνων αὐτο λόγων”.

¹³ Sokrates, *Historia ecclesiastica* VII 32, 19.

¹⁴ Sokrates, *Historia ecclesiastica* VII 32, 21.

¹⁵ Wedle Nestoriusza, przybywszy do Konstantynopola, zastał on tam dwie skłócone grupy zwane przez swoich przeciwników manichejczykami i fotynianami. Pierwsi mieli być obrońcami tytułu Bogarodzicy, drudzy mieli go zwalczać. Nestoriusz, rozumiejąc wątpliwości obydwu stron, zaproponować miał wówczas tytuł *Christotokos*. Por. *Liber Heraclidis*, s. 99. Zob. też: J.A. McGuckin, *St. Cyril of Alexandria. The Christological Controversy. Its History, Theology, and Texts*, VC 23 (Supplements), New York 1994, s. 27.

¹⁶ Sokrates, *Historia ecclesiastica* VII 32, 6; 32, 19. Na temat poglądów chrystologicznych Nestoriusza, por. L.I. Scipioni, *Nestorio e il concilio di Efeso. Storia dogma critica*, Milano 1974; J.A. McGuckin, *The Christology of Nestorius of Constantinople*, „Patristic and Byzantine Review” 7 (1988) s. 93-129; A. de Halleux, *Nestorius. Histoire et doctrine*, „Irenikon” 66 (1993) s. 163-178; A. Grillmeier, *Christ in Christian Tradition*, t. 2: *From Chalcedon to Justinian I*, tł. P. Allen – J. Cawte, Atlanta 1987, s. 443-519.

¹⁷ Sokrates, *Historia ecclesiastica* VII 32, 10.

nazwał Sokrates niedorzeczną gadaniną (ἡ ψυχρολογία)¹⁸. Nestoriusz, w przekonaniu Sokratesa, sprawiał jedynie wrażenie człowieka dobrze wykształconego (ὧν πεπαιδευῆσθαι μὲν ἐνομίζετο). W dodatku zgubiła go łatwość wysławiania się, dając mu nadmierną pewność siebie, co doprowadziło go do zarozumiałstwa i próżności, skoro uważał się za lepszego od wszystkich (ἀλλὰ πάντων κρείττονα ἐνόμιζεν ἑαυτόν)¹⁹. Toteż nie tylko lekceważył pisma dawnych pisarzy²⁰, ale wręcz obcy mu był ich dorobek naukowy²¹. Pomijał nawet listy apostołów, św. Pawła i Jana, w których, jak podkreślał Sokrates, człowieczeństwo Chrystusa było ściśle zespolone z Jego boskością. Historyk, chcąc podkreślić ontologiczną wspólnotę dwóch natur, boskiej i ludzkiej, w Chrystusie, skonstatował: „nie ma już dwóch pojęć, lecz jedno” (καὶ οὐκέτι εἰσὶν δύο, ἀλλὰ ἓν)²². Jak się zatem wydaje, Sokrates zajął w tym sporze stanowisko uznane potem za ortodoksyjne, opowiadając się za tytułem Bogarodzicy używanym wobec Maryi, Matki Chrystusa. Wydaje się, że oparł się w swoich sądach na ten temat na ustaleniach Orygenesza, który, jak informował sam historyk, zbadał tę kwestię w obszernym studium²³. Zwarzywszy na uwagę Sokratesa dla Orygenesza, nie może dziwić, że Sokrates powoływał się właśnie na jego autorytet²⁴. Historyk zacytował też fragment *Vita Constantini* autorstwa Euzebiusza z Cezarei, w którym jest mowa o Betlejem, miejscu cielesnego zrodzenia Boga i o godnym ozdobieniu groty, gdzie Bogarodzicielka wydała na świat Syna, przez umiłowaną przez Boga Helenę, matkę cesarza Konstantyna²⁵.

¹⁸ Socrates, *Historia ecclesiastica* VII 32, 22; 34, 14.

¹⁹ Socrates, *Historia ecclesiastica* VII 32, 10.

²⁰ Socrates, *Historia ecclesiastica* VII 32, 10.

²¹ Socrates, *Historia ecclesiastica* VII 32, 18: „ὁ Νεστόριος ἀγνοήσας τὰς πραγματείας τῶν παλαιῶν”.

²² Socrates, *Historia ecclesiastica* VII 32, 13, tł. S. Kazikowski, s. 543.

²³ Socrates, *Historia ecclesiastica* VII 32, 17. Por. C. Vaggini, *Maria nelle opere di Origene*, OCA 131, Roma 1962; H. Crouzel, *La théologie mariale d'Origène*, w: Origène, *Homélie sur S. Luc*, Sch 87, Paris 1962, s. 11-64; M. Starowieyski, *Mariologia Orygenesza*, PSP 36, Warszawa 1986, s. 5-29.

²⁴ Por. M. Fédou, *L'historien Socrate et la controverse origéniste du IV^e siècle*, w: *L'Historiographie de l'Église des premiers siècles*, Paris 2001, s. 271-280; B. Neuschäfer, *Zur Bewertung des Origenes bei Sokrates*, w: *Die Welt des Sokrates von Konstantinopel. Studien zu Politik, Religion und Kultur im späten 4. und frühen 5. Jh.n. Chr. zu Ehren von Christoph Schaublin*, red. B. Bäbler – H.-G. Nesselrath, München 2001, s. 71-95.

²⁵ Zob. Socrates, *Historia ecclesiastica* VII 32, 16; por. też: Eusebius, *Vita Constantini* III 43, 2.

Tak więc w Nestoriuszu historyk nie widział innowiercy²⁶, ale zadanego w sobie i zagubionego w trudnych kwestiach teologicznych niedouczonego biskupa. Omawiając przebieg soboru zwołanego przez cesarza Teodozjusza II do Efezu (431 rok)²⁷, Sokrates ukazał jednak Nestoriusza nieco inaczej. Według historyka Nestoriusz miał początkowo wziąć udział w obradach Soboru w Efezie razem z Cyrylem, biskupem Aleksandrii, Juwenalisem, biskupem Jerozolimy²⁸, zanim do Efezu przybył Jan z Antiochii²⁹. Cyryl, na co zwrócił uwagę historyk, był wrogo usposobiony do Nestoriusza i wyraźnie go prowokował, czyniąc wymowne aluzje mające zasiał w nim niepokój³⁰. Wtedy też, kiedy „wielu mówiło o Chrystusie jako Bogu” Nestoriusz miał oświadczyć, że nie nazwałby „Bogiem tego, kto ma dwa czy trzy miesiące”³¹ i odmówił dalszego procedowania do czasu pojawienia się w Efezie Jana z Antiochii. Zdecydowanie więc w relacji Sokratesa biskup Konstantynopola sprowadził Chrystusa jedynie do Jego człowieczeństwa. Wówczas to, jak przekazał historyk, zgromadzeni na

²⁶ W przeciwieństwie do Ewagriusza Scholastyka (*Historia ecclesiastica* I 2), który w swej *Historii kościelnej* widział w Nestoriuszu przede wszystkim heretyka wprowadzającego rozłam w Kościele. Toteż używał wobec niego epitetów w rodzaju „język z Bogiem wojujący”, „drugi Sanhedryn Kajfasza”, „kuźnia bluźnierstwa, [...] gdzie Chrystus zostaje sprzedany, rozdzielony i rozerwany na dwie natury”. Por. M. Anastos, *Nestorius was Orthodox*, DOP 16 (1962) s. 119-140.

²⁷ ACO I, 1, 1, s. 114-116. Sokrates przedstawił soborowe obrady bardzo pobieżnie, w żaden sposób nie odwołując się do soborowych akt, które zachowały się do dnia dzisiejszego. Por. ACO, t. 1, ed. E. Schwartz, *Concilium Universale Ephesenum*, Berolini – Lipsiae 1927-1930.

²⁸ W rzeczywistości Nestoriusz odmówił udziału w obradach, które uznawał za nielegalne, gdyż Cyryl postępował wbrew cesarskim rozkazom. Por. A. de Halleux, *La première session du concile d'Éphèse (22 Juin 431)*, ETL 69 (1993) s. 48-87; S. Bralewski, *Symmachia Cesarstwa Rzymskiego z Bogiem chrześcijan (IV-VI wiek)*, t. 2: *Jedna religia w jednym cesarstwie. Rzymscy imperatorzy sprzymierzeni z Bogiem na straży jedności Kościoła od Konstantyna I do Justyniana I*, Byzantina Lodziensia 32, Łódź 2018, s. 131-130.

²⁹ Sokrates wskazywał, że Jan zwlekał z przyjazdem, sugerując świadome działanie biskupa Antiochii. Por. na ten temat: S. Bralewski, *Le retard de l'évêque Jean d'Antioche sur le concile d'Éphèse en 431: accident ou choix délibéré?*, w: *Mélanges d'histoire byzantine offerts à Oktawiusz Jurewicz à l'occasion de son soixante-dixième anniversaire*, red. W. Ceran, Byzantina Lodziensia 3, Łódź 1998, s. 43-55.

³⁰ Spór o tytuł *Theotokos* zdominował konflikt między Cyrylem, biskupem Aleksandrii i Nestoriuszem. Na temat chrystologii Cyryla widzianej oczami Nestoriusza, zob. P. Gavriluk, *Theopatheia: Nestorius's main charge against Cyril of Alexandria*, „Scottish Journal of Theology” 56 (2003) s. 190-207.

³¹ Sokrates, *Historia ecclesiastica* VII 32, 5, tł. S. Kazikowski, s. 546.

obradach soborowych podzielili się na dwa obozy, jeden skupiony wokół Nestoriusza, a drugi – wokół Cyryla. Ci drudzy, co mocno eksponował Sokrates, poddali homilie Nestoriusza wielokrotnemu badaniu i zawyrokowali na tej podstawie, że dopuścił się on bluźnierstwa przeciwko Synowi Bożemu. W konsekwencji zaś pozbawili go biskupiego urzędu³². Sokrates nie opatrzył tej części swej relacji żadnym komentarzem. Nie wiemy więc, czy w jego przekonaniu były to te same homilie, które on wcześniej przeanalizował. W każdym razie badający nauczanie Nestoriusza w Efezie doszli do odmiennych wniosków od Sokratesa.

Ciekawe, że historyk w swojej relacji na temat soboru ograniczył rolę cesarza Teodozjusza II jedynie do zwołania zewsząd biskupów na obrady³³. Z jednej strony całkowicie pominął cesarskie wsparcie udzielone wówczas Nestoriuszowi³⁴, a z drugiej – niechęć władcy do Cyryla, którego obarczał winą za powstały konflikt³⁵. Ten bowiem, zdając sobie sprawę z poparcia, którym Nestoriusz jako biskup stołecznego miasta cieszył się na cesarskim dworze, szukał dla przeciwwagi protekcji papieża Celestyna³⁶ i próbował zorganizować w otoczeniu Teodozjusza II³⁷ własne silne lobby³⁸, wyko-

³² Socrates, *Historia ecclesiastica* VII 32, 7. Nestoriusza złożono z urzędu za niestawienie się przed zgromadzeniem Cyryla mimo trzykrotnego wezwania. Por. ACO I 1, 1, s. 29-64.

³³ Socrates, *Historia ecclesiastica* VII 34, 1.

³⁴ Widać to wyraźnie w listach przesłanych zgromadzonemu. Zob. ACO I 1, 1, s. 121; PLRE II 624-625; Scipioni, *Nestorio*, s. 231. Cesarz zezwolił w dodatku na obecność u boku biskupa Konstantynopola jego przyjaciela, komesa Ireneusza. Zob. ACO I 1, 1, s. 121; PLRE II 624-625.

³⁵ Scipioni, *Nestorio*, s. 180-181.

³⁶ Zdaniem W. de Vriesa (*Orient et Occident. Les structures ecclésiales vues dans l'histoire des sept premiers conciles oecuméniques*, Paris 1974, s. 69-70) „Cyrille ne s'est tourné vers le pape que parce qu'il n'avait pas réussi à gagner l'empereur à la lutte contre Nestorius. Cyrille cherche donc appui à Rome contre l'empereur qui soutient Nestorius”.

³⁷ Na temat otoczenia cesarskiego i sytuacji w ówczesnym Konstantynopolu, por. A. Cameron, *The Empress and the Poet: Paganism and Politics at the Court of Theodosius II*, YCS 27 (1982) s. 217-290; J. Harries, *Pius Princeps. Theodosius II and Fifth-Century Constantinople*, w: *New Constantines: The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th-13th Centuries*, ed. P. Magdalino, Aldershot 1994, s. 35-44; F. Millar, *A Greek Roman Empire: Power and Belief under Theodosius II (408-450)*, Berkeley 2006.

³⁸ ACO I, 1, 5, s. 62-118; 1, 5, s. 26-61; C. J. Hefele, *Histoire des conciles d'après les documents originaux*, t. 2/1, tł. H. Leclercq, Paris 1908, s. 255-256. Cyryl miał napisać trzy listy, w których bronił swoich teologicznych poglądów – jeden do cesarza, drugi do jego siostr Arkadii i Maryny, a trzeci do Pulcherii i Eudokii. Por. C. Luijckheid, *Theodosius II and Heresy*, JEH 16 (1965) s. 14; K. Iliski, *Sobory w polityce religijnej Teodozjusza II*, Poznań 1992, s. 11.

rzysując zasoby materialne patriarchatu aleksandryjskiego³⁹. Spotkało się to ze zdecydowaną reakcją cesarza, który surowo skarcił Cyryla⁴⁰. Władca zatem tak zorganizował sobór, aby Cyryl mógł przybyć jedynie z kilkoma biskupami i dzięki temu nie mógł zdominować obrad⁴¹. Jednak ten nie respektował cesarskich poleceń i zastosował metodę faktów dokonanych. Przyprowadził ze sobą kilkudziesięciu biskupów w asyście licznej eskorty złożonej z kleru i mnichów, przeciwko czemu nadaremnie protestował Nestoriusz⁴². W dodatku Cyryl, wspomagany przez Memnona, biskupa Efezu, pomimo protestów cesarskiego przedstawiciela, Kandydiana, nieupoważniony przez władcę, otworzył obrady 22 czerwca w kościele poświęconym Maryi⁴³, usurpując sobie funkcję przewodniczącego⁴⁴. O tej

Z Nestoriuszem skłócona była siostra cesarza Pulcheria, toteż w naturalny sposób opowiedziała się za Cyrylem. Por. K. Chew, *Virgins and Eunuchs: Pulcheria, Politics and the Death of Emperor Theodosius II*, „Historia. Zeitschrift für alte Geschichte” 55/2 (2006) s. 217-220. Za biskupem Aleksandrii opowiedziała się również, po śmierci swojej córki Flacylii, Eudokia. Zob. E. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, t. 1: *De l'État Romain à l'État Byzantin (284-476)*, Paris 1959, s. 301, 304; H. Chadwick, *The Early Church*, London 1967, s. 196.

³⁹ Na temat różnych form przekupstwa stosowanych przez Cyryla: P. Batiffol, *Les présents de St. Cyrille à la cour de Constantinople*, BALAC 1 (1911) s. 247-264; K. Holum, *Theodosian Empress: Women and Imperial Dominion in Late Antiquity*, Los Angeles 1982, s. 159; K. Ilski, *Łapówka czy dobrodziejstwo. Niefortunne środki dyplomatyczne w czasach Teodozjusza II*, „Eos” 83/2 (1995) s. 359-365.

⁴⁰ ACO I, 1, 1, s. 73-74.

⁴¹ Zwołał biskupów w Efezie daleko od cesarskiego dworu (por. S. Bralewski, *Le choix du lieu pour la délibération des conciles convoqués par les empereurs du bas-empire romain*, Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica 56, Łódź 1996, s. 63-64), a zaproszenie na obrady skierował do metropolitów (por. A. Crabbe, *The Invitation List to the Council of Ephesus and Metropolitan Hierarchy in the Fifth Century*, JTS 32/2 (1981) s. 369-400), wykorzystując fakt, że jurysdykcji Cyryla podlegało ich niewiele (E. Wipszycka, *Patriarcha aleksandryjski i jego biskupi (IV-VII w.)*, PH 73 (1982) s. 176-194; E. Wipszycka, *La Chiesa nell'Egitto del IV secolo: le strutture ecclesiastiche*, „Miscellanea Historiae Ecclesiasticae” 6 (1983) s. 182-201).

⁴² ACO I, 4, s. 31. Nestoriusz domagał się interwencji cesarza.

⁴³ De Halleux, *La première session*, s. 48-87; McGuckin, *St. Cyril of Alexandria*, s. 1-125; H.J. Vogt, *Unterschiedliches Konzilsverständnis der Cyrillianer und der Orientalen beim Konzil von Ephesus 431*, w: *Logos: Festschrift für Luise Abramowski*, red. von H.Ch. Brennecke – E.L. Grasmück – Ch. Marksches, Beihefte zur Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche 67, Berlin 1993, s. 429-451. Na temat Kandydiana, por. PLRE II 257-258.

⁴⁴ Nie wiadomo, kogo cesarz desygnował do tej roli, ale na pewno nie powierzył jej Cyrylowi. Prawdopodobnie pełnić ją miał z woli władcy Jan z Antiochii. Zob. Ilski, *Sobory*, s. 32; Bralewski, *Le retard*, s. 52-55.

samowoli Cyryla Sokrates także nie informował. Nadmieniał jedynie, że kiedy do Efezu przybył Jan z Antiochii, uznał Cyryla winnym powstałego zamętu⁴⁵ i nazbyt pochopnego złożenia Nestoriusza z urzędu, za co został w akcie zemsty zdetronizowany przez Cyryla i współdziałającego z nim Juwenalisa, biskupa Jerozolimy⁴⁶. Historyk nie tylko nie przedstawił roli cesarza czy samowoli Cyryla, ale też udziału w obradach legatów papiejskich po stronie biskupa Aleksandrii⁴⁷.

Sokrates informował natomiast, że wszyscy duchowni (πάντες οἱ κληρικοί) w Konstantynopolu po usunięciu Nestoriusza z biskupiego tronu podjęli wspólną uchwałę (κοινῇ ψήφῳ) o nałożeniu na niego anatemy (αὐτὸν ἀνεθεμάτισαν)⁴⁸. Ciekawa jest jednak konstatacja końcowa Sokratesa: „bo my, chrześcijanie, tak zwykliśmy nazywać głos oddany przeciwko bluźniercy, kiedy to jakby na kamiennej tablicy umieszczając uchwałę, uwidoczniamy rzecz całemu ogółowi”⁴⁹. Interesujące jest, że o anatemie jako takiej Sokrates wspominał już wcześniej w swym dziele, ale wówczas nie tłumaczył znaczenia procedury⁵⁰. Dopowiedzenie owo może sugerować, że historyk tym razem opowiedział się za wyrokiem wydanym na Nestoriusza, uznając w nim rzeczywistego heterodoksę. Można więc zauważyć pewnego rodzaju brak zdecydowania Sokratesa, który najpierw oczyszcza Nestoriusza z zarzutu herezji, by potem, opisując bieg wydarzeń, przychylić się do opinii przeciwnej, a przynajmniej pozostawić ją bez żadnego komentarza.

Historyk jednak przypisał Nestoriuszowi głęboką refleksję, do jakiej ten dojść miał w Efezie. Otóż kiedy zorientował się, że jego upór prowadzi do rozłamu Kościoła, miał oświadczyć „Niech więc Maryja zwie się Bogarodzicielką i niech się tym samym zakończą te bolesne sprawy”⁵¹. Sokrates skonstatował, że nikt (οὐδεὶς) deklaracji tej nie przyjął życzliwie, co może być dziwne, skoro biskup Konstantynopola miał w Efezie także swoich zwolenników. Wspomnieć przecież trzeba choćby o informacji po-

⁴⁵ Sokrates (*Historia ecclesiastica* VII 34, 8) pisał wcześniej wbrew faktom, że zanim przybył Jan, duchowni zgrupowani wokół Nestoriusza zdjęli z urzędów Cyryla i Memnona, biskupa Efezu.

⁴⁶ Socrates, *Historia ecclesiastica* VII 34, 9.

⁴⁷ Wysłanie na sobór legatów przez papieża Celestyna było zdaniem Kazimierza Iłskiego (*Sobory*, s. 31-32) „wyrazem ograniczenia zaufania do Cyryla”. Wszak wcześniej reprezentować biskupa Rzymu miał właśnie biskup Aleksandrii.

⁴⁸ Socrates, *Historia ecclesiastica* VII 34, 14.

⁴⁹ Socrates, *Historia ecclesiastica* VII 34, 14.

⁵⁰ Socrates, *Historia ecclesiastica* II 43, 6; IV 6, 2.

⁵¹ Socrates, *Historia ecclesiastica* VII 34, 10, tł. S. Kazikowski, s. 547.

danej wcześniej przez Sokratesa, że Nestoriusz przybył do Efezu otoczony potężnym tłumem pospółstwa (σὺν πολλῇ δυνάμει ὄχλων)⁵². Wydaje się, że kluczem do zrozumienia wywodu historyka (ἀλλ' οὐδεὶς αὐτὸν ἐκ μετανοίας ταῦτα λέγοντα προσεδέξατο) jest rzeczownik μετένοια, który można przetłumaczyć na dwa sposoby: jako 'żał skrucza' albo 'zmiana usposobienia, zmiana zdania'. Jeśli weźmiemy pod uwagę pierwszy z nich, tak jak zrobił to Stefan Kazikowski, tłumacz polskiego wydania *Historii kościelnej* Sokratesa⁵³, to rzeczywiście trudno pojąć, dlaczego Nestoriusz nie znalazł zrozumienia u nikogo. Jeśli zastosujemy natomiast drugi wariant tłumaczenia, jak zrobili to chociażby tłumacze francuskiego wydania dzieła Sokratesa, Pierre Périchon i Pierre Maraval⁵⁴, to wtedy wywód wydaje się zrozumiały. Nikt nie przyjął życzliwie Nestoriusza, ponieważ ten zmienił zdanie i wycofał się z głoszonych wcześniej tez. Nie ufali mu jego przeciwnicy, a dotychczasowych stronników stracił.

Dlaczego jednak Sokrates wykazywał brak zdecydowania w ocenie poglądów lansowanych przez Nestoriusza? Wedle historyka po usunięciu Nestoriusza z urzędu w Konstantynopolu lud podzielił się na obozy (διηρέθη γὰρ ὁ λαὸς), a w kościołach nastał straszny zamęt (ταραχή)⁵⁵. Wcześniej już, na początku sporu, kiedy tylko Anastazy zanegował publicznie stosowany wobec Maryi tytuł *Theotokos*, zaniepokoił wielu duchownych i świeckich ([πολλοὺς] κληρικοὺς τε καὶ λαϊκοὺς)⁵⁶. Materia sporu według Sokratesa była bardzo skomplikowana. Jak bowiem zaznaczył historyk, każdy rozumiał ją inaczej i stąd wynikało zagubienie dyskutantów, którzy „raz mówili to, raz co innego, na coś niby się zgadzali, a jednocześnie temu ostro zaprzeczali”⁵⁷. Dezorientacja wśród uczestników dysputy była tak wielka, że historyk porównał ją z walką prowadzoną w ciemnościach nocy (ὥσπερ ἐν νυκτομαχίᾳ), kiedy zadawane ciosy są

⁵² Socrates, *Historia ecclesiastica* VII 34, 2.

⁵³ Zob. Sokrates Scholastyk, *Historia Kościoła*, tł. S. Kazikowski, s. 547: „Nikt jednakże nie przyjmował go życzliwie, choć mówił to pod wpływem żalu”.

⁵⁴ Socrate de Constantinople, *Histoire ecclésiastique* VII, tł. P. Périchon – P. Maraval, Paris 2007, s. 125: „Mais personne n'accepta ses dires lorsque'il changea d'avis”.

⁵⁵ Socrates, *Historia ecclesiastica* VII 34, 14.

⁵⁶ Socrates, *Historia ecclesiastica* VII 32, 3. Pierwszym, który wystąpił przeciwko nauczaniu Nestoriusza, był Euzebiusz, wówczas retor i adwokat, przyszedł biskup Doryleum. Por. Ewagriusz, *Historia ecclesiastica* I 9; Theodorus Lector, *Historia ecclesiastica* 328; Euzebiuszowi przypisuje się *Contestatio* skierowane przeciwko nauczaniu Nestoriusza. Miało ono wywołać niepokoje w Kościele konstantynopolitańskim. Por. Theophanes, *Chronographia* AM 5923.

⁵⁷ Socrates, *Historia ecclesiastica* VII 32, 5.

dziełem przypadku⁵⁸. Sokrates wskazuje na wielką dociekliwość skłóconych (τοσαύτη ζήτησις), co doprowadziło do wielkiego tumultu (τοσαύτη παραχή) i rozłamu (διαίρεσις) w Kościele, a w konsekwencji do zwołania soboru⁵⁹. W innym miejscu pisał, iż niemałe zamieszanie na całym świecie (οὐ μικράν [...] παραχὴν τῇ οἰκουμένῃ) wywołały niedorzeczności (ἡ ψυχρολογία) głoszone przez Nestoriusza⁶⁰. Dla Sokratesa spór o *Theotokos* był konfliktem, który prowadzono w czasach mu współczesnych, niemal na jego oczach. Oprócz kwestii merytorycznych górę wśród adwersarzy brały emocje, z czego historyk doskonale zdawał sobie sprawę. Próbował więc zajmować pozycję przynajmniej z pozoru neutralną, eksponując swoją merytoryczną ocenę wydarzeń i poglądów głoszonych przez Nestoriusza. Podkreślał zatem, wskazując na braki w wykształceniu Nestoriusza, że nie robi tego z chęci przypodobania się komukolwiek i nie krytykuje go pod wpływem osobistej niechęci do niego⁶¹. Pierwsze zastrzeżenie dowodzi, że Sokrates mógł być kojarzony z określoną grupą przeciwników Nestoriusza, drugie – że miał powody, aby czuć do niego niechęć.

Analiza tekstu *Historii kościelnej* Sokratesa dowodzi, że ten miał do Nestoriusza stosunek krytyczny nie tylko z powodu artykułowanych przezeń tez teologicznych, ale też z uwagi na jego postępowanie wobec tych chrześcijan, którzy znajdowali się poza oficjalnym Kościołem. Historyk zwrócił uwagę na poparcie, jakim ów duchowny cieszył się na początku ze strony władz cesarskich, które sprowadziły go na biskupi tron Konstantynopola z Antiochii⁶². Nestoriusz urzekać miał bowiem pięknym głosem i wspaiałą wymową, co dawało nadzieję, że sprawdzi się jako kaznodzieja⁶³.

⁵⁸ Sokrates, *Historia ecclesiastica* VII 32, 5. Niektórzy z badaczy, jak chociażby Rafał Kosiński (*Dzieje Nestoriusza*, s. 44, 48) odczytują tekst Sokratesa opacznie, pisząc wręcz o nocnej bitwie, do jakiej miało dojść między zwolennikami i przeciwnikami Nestoriusza.

⁵⁹ Sokrates, *Historia ecclesiastica* VII 32, 5-7.

⁶⁰ Sokrates, *Historia ecclesiastica* VII 32, 22.

⁶¹ Sokrates, *Historia ecclesiastica* VII 32, 8.

⁶² Wedle Nestoriusza (*Liber Heraclidis*, s. 243-244) początkowo cesarz Teodozjusz pozostawił wybór nowego biskupa Konstantynopola duchowieństwu, mnichom i ludowi, ale nie udało się im wyłonić wspólnego kandydata. Sokrates (VII 29) wskazywał na impas, do jakiego doszło w związku z zabiegami o tę godność zwolenników Proklosa i Filipa z Side, przełamany dopiero przez wybór Nestoriusza przez cesarza Teodozjusza II w kwietniu 428 roku. Sam Nestoriusz, pochodząc spoza Konstantynopola, lubił przyrównywać się do Jana Chryzostoma. Por. P. van Nuffelen, *Episcopal Succession in Constantinople (381–450 c.e.): The Local Dynamics of Power*, JECS 18 (2010) s. 444-445.

⁶³ Sokrates, *Historia ecclesiastica* VII 29, 3.

Według Sokratesa bliżej nieokreślona większość (πλεῖστοι) była wówczas przekonana o jego roztropności (σωφροσύνη). Pierwsze już kazanie jednak, jakie wygłosił w Konstantynopolu, w obecności władcy i całego ludu (ἐπὶ τοῦ λαοῦ παντὸς), pozwoliło zorientować się co do rzeczywistego jego charakteru. Odkryć prawdę o Nestoriuszu mogli jednak tylko niektórzy. Jedynie ci potrafiący rozumować poprawnie (ὀρθοῦντως). W trakcie owego kazania padły słynne już słowa skierowane do Teodozjusza II: „Daj mi [...] cesarzu, ziemię oczyszczoną z heretyków, a ja ci się niebem odpłacę! Obalaj wraz ze mną heretyków, a ja ci Persów powalić pomogę!”⁶⁴. Ci ze słuchających, a zdaniem Sokratesa było ich wielu, którzy wrogo odnosili się do heretyków, przyjęło jego słowa z zadowoleniem. Byli jednak tam także ludzie, nieokreślonej przez Sokratesa liczebności, „którzy potrafią urabiać sobie właściwy sąd na podstawie tego, co słyszą”⁶⁵. Dla nich wywody Nestoriusza dowodziły jego lekkomyślności, popędliwości i czczej chępliwości⁶⁶. Historyk zwrócił uwagę, że już w piątym dniu po otrzymaniu sakry biskupiej Nestoriusz polecił zburzyć świątynię, w której potajemnie modlili się arianie. Przez swą bezwzględność doprowadził do groźnego pożaru i miał zdobyć sobie wtedy przezwisko podpalacz (πυρκαϊᾶν), i to nie tylko wśród rzeczników herezji, ale też wśród współwyznawców. W swojej gorliwości w walce z heterodoksami, jak skonstatował Sokrates, „obalał cały porządek w mieście” (<πάντως> τὴν πόλιν ἀνέτρεψεν)⁶⁷. Prześladować miał nowacjan tylko dlatego, że ich biskup Paweł wyróżniał się pobożnością. Wiele zła wyrządzić miał kwartodecymanom i macedonianom⁶⁸. Tak więc, jak podkreślał historyk, Nestoriusz, siejąc kłótnię i dążąc usilnie do usunięcia innych, sam został usunięty z Kościoła⁶⁹. W przekonaniu Sokratesa los, jaki potem spotkał Nestoriusza, był karą za jego postępowanie wbrew zwyczajom przyjętym w Kościele⁷⁰, za działania podejmowane przeciwko innowiercom i jego nieposkromiony język⁷¹.

Zważywszy, że naczelną wartością dla Sokratesa była jedność czy zgoda (ὁμόνοια) w Kościele stanowiącym przez ogół chrześcijan, oparta na

⁶⁴ Socrates, *Historia ecclesiastica* VII 29, 5, tł. S. Kazikowski, s. 537.

⁶⁵ Socrates, *Historia ecclesiastica* VII 29, 6, tł. S. Kazikowski, s. 538.

⁶⁶ Socrates, *Historia ecclesiastica* VII 29, 6.

⁶⁷ Socrates, *Historia ecclesiastica* VII 29, 10, tł. S. Kazikowski, s. 538.

⁶⁸ Socrates, *Historia ecclesiastica* VII 31.

⁶⁹ Socrates, *Historia ecclesiastica* VII 31, 6.

⁷⁰ Socrates, *Historia ecclesiastica* VII 31, 1.

⁷¹ Socrates, *Historia ecclesiastica* VII 29, 13.

tolerancji, a przeciwstawiana zamięłowaniu do kłótni (φιλονεικία)⁷², to całkowicie zrozumiała byłaby jego niechęć do Nestoriusza, tym bardziej że prześladował on hołubionych przez Sokratesa nowacjan. Historyk wszak wielokrotnie, na różne sposoby, ujawniał w swoim dziele sympatię wobec nowacjan, którzy w jego relacji od czasu swego wyodrębnienia się aktywnie uczestniczyli w życiu chrześcijan i byli obecni w najważniejszych momentach ich historii⁷³.

Sokrates wyraźnie zwraca uwagę, że podczas gdy większość, prawdopodobnie mieszkańców Konstantynopola, ulegała czarowi wymowy Nestoriusza, to jakaś grupa ludzi myślących, mądrych potrafiła odkryć już na początku jego biskupiej działalności w stolicy prawdziwe jego oblicze i zamiary. Czy Sokrates mógł mieć tu na myśli jakąś określoną grupę? Wydaje się to prawdopodobne. Przecież niejednokrotnie wzmiankował w swojej *Historii kościelnej* o Troilosie Sofiście, który odznaczał się w jego przekonaniu wielką mądrością⁷⁴. To jego radzić się miał we wszystkim prefekt Antemiusz, który po śmierci cesarza Arkadiusza, kiedy Teodozjusz II był jeszcze dzieckiem, przejął w swoje ręce sprawy państwa⁷⁵. Do kręgu Troilosa należał prawdopodobnie sam Sokrates.

⁷² T. Urbainczyk, *Socrates of Constantinople, historian of Church and state*, Michigan 1997, s. 149-152; M. Wallraff, *Der Kirchenhistoriker Sokrates. Untersuchungen zu Geschichtsdarstellung, Methode und Person*, Göttingen 1997, s. 116-117; M. Stachura, *Heretycy, schizmatycy i manichejczycy wobec cesarstwa rzymskiego, (lata 324-428, wschodnia część Imperium)*, Kraków 2000, s. 175-176. J. Szidat, *Friede in Kirche und Staat. Zum politischen Ideal des Kirchenhistorikers Sokrates*, w: *Die Welt des Sokrates von Konstantinopel. Studien zu Politik, Religion und Kultur im späten 4. und frühen 5. Jh.n. Chr. zu Ehren von Christoph Schaublin*, red. B. Bäbler – H.-G. Nesselrath, München 2001, s. 1-14.

⁷³ Por. A. Ferrarini, *Eresia e storia ecclesiastica. Contributi novaziani alla storiografia di Socrate (Scholastico)*, „Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia di Padova” 4 (1979) s. 127-185; C. Curti, *Lo scisma di Novaziano nell’interpretazione dello storico Socrate*, w: *La storiografia ecclesiastica nella tarda antichità, Atti del convegno tenuto in Erice (1978)*, Messina 1980, s. 313-333; Wallraff, *Der Kirchenhistoriker Sokrates*, s. 72 i 251. Dla Michała Stachury (*Heretycy, schizmatycy*, s. 176) „nowacjanizm Sokratesa jest kluczem do odczytania jego dzieła”.

⁷⁴ Por. P. van Nuffelen, *Un héritage de paix et de piété. Étude sur les histoires ecclésiastiques de Socrate et de Sozomène*, Leuven – Paris – Dudley 2004, s. 14-26. Zob. też: P. Janiszewski – K. Stebnicka – E. Szabat, *Sofiści i Retorzy greccy w cesarstwie rzymskim (I-VII wiek). Słownik biograficzny*, Warszawa 2011, s.v. Troilos (2), s. 441-442.

⁷⁵ Sokrates, *Historia ecclesiastica* VII 1. Peter Nuffelen (*Un héritage*, s. 83) zwrócił uwagę, że Sokrates miał dobre relacje z kręgiem Troilosa i Antemiusza, ale kiedy pisał swoją *Historię kościelną*, było to już tylko dalekie wspomnienie.

Słuchaczem wspomnianego sofisty był także Euzebiusz Scholastyk, podziwiany za swoje dzieło *Gainę* poświęcone wojnie z Gainasem⁷⁶, nowacjanin Ablabios, najśłynniejszy ze współczesnych sobie retorów, jak określił go Sokrates⁷⁷, czy prowadzący życie mnicha Sylwanus, retor w szkole Troilosa, zabiegający o ścisłe przestrzeganie zasad religii chrześcijańskiej⁷⁸. Jest też wielce prawdopodobne, że z kręgiem tym był związany Proklos, biskup Konstantynopola, następca Maksymiana i Nestoriusza. Proklos przecież w młodości uczęszczał na wykłady i studiował retorykę⁷⁹. Jak podkreślał Sokrates, był to człowiek szlachetnego charakteru. Słynął z cierpliwości i łagodności. Postanowił sobie nie przejmować się zbytnio ludźmi, którzy myśleli o Bogu inaczej niż on⁸⁰. Przypuszczalnie to właśnie Proklos stał w Konstantynopolu na czele wewnętrzkościelnej opozycji przeciwko Nestoriuszowi⁸¹. Jeśli zatem przyjąć, że ta grupa osób myślących poprawnie, związana z kręgiem Troilosa Sofisty, do której należał sam Sokrates, myślała podobnie do historyka, to różniła się ona także od tych „wielu mieszkańców Konstantynopola”, którzy według Sokratesa w Nestoriuszu widzieli heretyka⁸².

Dlaczego jednak Sokrates nie wspomniał, że Proklos w obecności Nestoriusza, a być może na jego zaproszenie, wygłosił słynną homilię w obronie tytułu *Theotokos*?⁸³ Historyk jeszcze gorzej potraktował cesarzową Pulcherię, z którą, jak się wydaje, Proklos współdziałał⁸⁴. Jej imię w *Historii kościelnej* Sokratesa nie pojawiło się ani razu. Przecież ona także, wszystko na to wskazuje, odgrywała w Konstantynopolu czołową rolę w opozycji do Nestoriusza.

⁷⁶ Socrates, *Historia ecclesiastica* VI 6.

⁷⁷ Socrates, *Historia ecclesiastica* VII 12.

⁷⁸ Socrates, *Historia ecclesiastica* VII 37.

⁷⁹ Socrates, *Historia ecclesiastica* VII 41.

⁸⁰ Socrates, *Historia ecclesiastica* VII 41.

⁸¹ Por. Kosiński, *Dzieje Nestoriusza*, s. 63; N.P. Constas, *Proclus of Constantinople and the Cult of the Virgin in Late Antiquity. Homilies 1–5, Texts and Translations*, Leiden – Boston 2003, s. 46–73.

⁸² Socrates, *Historia ecclesiastica* VII 32, 6.

⁸³ Por. Tekst homilii: Constas, *Proclus of Constantinople*, s. 136–147. Sokrates (*Historia ecclesiastica* VII 28) podał jedynie informację, że Proklos, nie mogąc objąć siedziby biskupiej w Kyzikos, rozwinął wspaniałą działalność w świątyniach Konstantynopola.

⁸⁴ Według Johna McGuckina (*Nestorius and the Political Factions of Fifth-Century Byzantium. Factors in his Personal Downfall*, „Bulletin of the John Rylands University Library in Manchester” 78 (1996) s. 8) „Proclus can be seen as Pulcheria’s man”.

Wydaje się jednak, że owe wspomniane przeze mnie zaniechania Sokratesa mają logiczne wytłumaczenie. Nie ukazał zaangażowania cesarza Teodozjusza II, gdyż obrady soboru nie tylko nie przebiegały po myśli władcy, ale wręcz samowola Cyryla i zgromadzonych wokół niego duchownych uderzały w cesarski autorytet. W dodatku władca popierał na tym etapie Nestoriusza, do którego Sokrates miał negatywny stosunek. Historyk zaś pisał swoje dzieło i zakończył je właśnie za panowania Teodozjusza II. Tak więc eksponowanie nieudolności ówczesnie panującego byłoby co najmniej niezręczne. Siostra cesarza Pulcheria była w tym czasie skłócona ze swoim bratem i popierała Cyryla, którego Teodozjusz obarczał winą za konflikt wokół tytułu *Theotokos*. Ukazywanie więc działań podejmowanych przez Pulcherię przeciwko Nestoriuszowi nie mogło zostać przychylnie przyjęte przez władcę i jego najbliższe otoczenie. Na ich wsparciu zaś, jak się wydaje, Sokratesowi bardzo zależało. Nie tyle dla siebie, co dla wspólnoty nowacjan, którą reprezentował i dla której podjął trud pisania *Historii kościelnej*, by ukazać poważny jej wkład w dzieje Kościoła. Do samego Cyryla historyk był negatywnie nastawiony, choćby z tej racji, że ten pozamykał w Aleksandrii kościoły nowacjan⁸⁵. Nie był zatem zainteresowany w gloryfikowaniu jego działań w Efezie, mimo że dzięki niemu został tam ukarany Nestoriusz. Prawdopodobnie z tego samego powodu nie wspomniał o legatach papieskich, wszak ich zleceniodawca, papież Celestyn, prześladował w Rzymie nowacjan, na co również zwrócił uwagę Sokrates⁸⁶. Przypadek Proklosa był dla Sokratesa nieco bardziej skomplikowany. Historyk wyrażał się o nim niezwykle pozytywnie. Wyraźnie popierał jego starania o biskupi tron Konstantynopola. Proklos zaś zabiegał o biskupstwo w stolicy zarówno przed pontyfikatem Nestoriusza, jak i po jego wygnaniu. Jego zaangażowanie w obronie tytułu *Theotokos* i przeciwko nauczaniu Nestoriusza można byłoby odczytać jako przejaw rywalizacji o biskupi tron Konstantynopola i próbę obalenia rywala. Tym bardziej, że sam Nestoriusz czynił takie właśnie sugestie, wspominając w *Liber Heraclidis*, że opozycję przeciwko niemu montował rywal do biskupiej godności⁸⁷.

Konkludując, trzeba więc podkreślić, że Sokrates bardzo krytycznie oceniał działania podejmowane przez Nestoriusza od pierwszych dni jego pontyfikatu, widząc w nim wichrzyciela, którego spotkała na Soborze w Efezie słuszna kara. Niemniej nie widział w Nestoriuszu heretyka, ale

⁸⁵ Socrates, *Historia ecclesiastica* VII 7.

⁸⁶ Socrates, *Historia ecclesiastica* VII 11.

⁸⁷ Nestorius, *Liber Heraclidis*, s. 99-100.

jednocześnie wydawał się akceptować wyrok Soboru w Efezie, który za takiego go uznał. W sprawie tytułu *Theotokos* przyjmował nauczanie Orygenesza. Zarzucał Nestoriuszowi głównie brak wykształcenia i, jak się wydaje, nie było w tym przypadku. Sokrates podkreślał jednak, że w opozycji do Nestoriusza stanęli też ludzie mądrzy, umiejący rozumować poprawnie, co pozwala łączyć ich ze środowiskiem Troilosa Sofisty obdarzanego przez historyka wielką atencją.

Wisdom versus Ignorance – the Dispute over the Title *Theotokos* in the Light of *Ecclesiastical History* of Socrates of Constantinople

(summary)

The conflict over the title given to Mary, the Mother of Jesus Christ, in fact the Christological dispute, involved the most important doctrinal issues considered in the fifth century. In turn, the message of Socrates from Constantinople, referring to the origin and course of this controversy, is the oldest source known to us, which gives an account on this subject. The purpose of this paper is to analyze the *Ecclesiastical History* of Socrates from the point of view of its author on the course of events related to the dispute over the title *Theotokos* to which the teaching of Nestorius led. Socrates was very critical of the actions taken by Nestorius from the first days of his pontificate, seeing him as a troublemaker who was right punished at the Council of Ephesus. Nevertheless, he did not see Nestorius as a heretic, but seemed to accept the judgment of the Council of Ephesus which recognized him as such. Regarding the title *Theotokos*, he accepted the teaching of Origen. He mainly accused Nestorius of lack of education. Nestorius' opponents in Constantinople were also, according to Socrates, the wise men who knew how to reason correctly, which makes it possible to connect them with the circle of Troilos Sophist.

Keywords: Socrate of Constantinople; Theotokos; Council of Ephesus (431); Nestorius; Ecclesiastical History

Ignorancja kontra mądrość – spór o tytuł *Theotokos* w świetle *Historii kościelnej* Sokratesa z Konstantynopola

(streszczenie)

Konflikt o tytuł przysługujący Maryi, Matce Jezusa Chrystusa, *Theotokos*, w rzeczywistości spór chrystologiczny, dotyczył najważniejszych kwestii doktrynalnych rozpatrywanych w V wieku. Przekaz Sokratesa z Konstantynopola odnoszący się do genezy i przebiegu owej kontrowersji jest najstarszym znanym nam źródłem zdającym relację na ten temat. Celem niniejszego artykułu jest analiza *Historii kościelnej* Sokratesa pod kątem punktu widzenia jej autora na bieg wydarzeń związanych ze sporem o *Theotokos*. Sokrates bardzo krytycznie oceniał działania podejmowane przez Nestoriusza od pierwszych dni

jego pontyfikatu, widząc w nim wichrzyciela, którego spotkała na soborze w Efezie (431) słuszną karę. Niemniej nie widział w Nestoriuszu heretyka, ale wydawał się akceptować wyrok Soboru w Efezie, który za takiego go uznał. W sprawie tytułu *Theotokos* przyjmował nauczanie Orygenesza. Zarzucał Nestoriuszowi głównie brak wykształcenia. Jak się wydaje, nie było tak w tym przypadku. Sokrates podkreślał wszak, że w opozycji do Nestoriusza stanęli też ludzie mądrzy, umiejący rozumować poprawnie, co pozwala łączyć ich ze środowiskiem Troilosza Sofisty obdarzanego przez historyka wielką atencją.

Słowa kluczowe: Sokrates z Konstantynopola; *Theotokos*; Sobór w Efezie (431); Nestoriusz; Historia kościelna

Bibliografia

Źródła

- Acta Conciliorum Oecumenicorum*, t. 1: *Concilium Universale Ephesenum*, ed. E. Schwartz, Berolini – Lipsiae 1927-1930.
- Eusebius, *Vita Constantini*, red. F. Winkelmann, Berlin – New York 2008.
- Evagrius Scholasticus, *Historia ecclesiastica*, w: Evagrius Scholasticus, *The Ecclesiastical History of Evagrius with scholia*, ed. J. Bidez – L. Parmentier, London 1898.
- Nestorius, *Liber Heraclidis*, w: Nestorius, *Liber Heraclidis: Le livre d'Héraclide de Damas*, tł. F. Nau, Paris 1910.
- Socrates, *Historia ecclesiastica*, w: Socrates, *Kirchengeschichte*, red. G.C. Hansen, Berlin 1995, tł. S.J. Kazikowski, Sokrates Scholastyk, *Historia Kościoła*, Warszawa 1986.
- Theodoros Anagnostes, *Historia ecclesiastica*, w: Theodoros Anagnostes, *Kirchengeschichte*, red. G.Ch. Hansen, Berlin 1971.
- Theophanes, *Chronographia*, t. 1, red. C. de Boor, Lipsiae 1883.

Opracowania

- A Greek-English Lexicon*, ed. H.G. Liddell – R. Scott, Oxford 1996.
- Anastos M., *Nestorius was Orthodox*, „Dumbarton Oaks Papers” 16 (1962) s. 119-140.
- Batiffol P., *Les présents de St. Cyrille à la cour de Constantinople*, „Bulletin d'ancienne littérature et d'archéologie chrétiennes” 1 (1911) s. 247-264.
- Bralewski S., *Le choix du lieu pour la délibération des conciles convoqués par les empereurs du bas-empire romain*, Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica 56, Łódź 1996, s. 63-64.
- Bralewski S., *Le retard de l'évêque Jean d'Antioche sur le concile d'Ephèse en 431: accident ou choix délibéré?*, w: *Mélanges d'histoire byzantine offerts à Oktawiusz Jurewicz à l'occasion de son soixante-dixième anniversaire*, red. W. Ceran, Byzantina Lodziensia 3, Łódź 1998, s. 43-55.

- Bralewski S., *Symmachia Cesarstwa Rzymskiego z Bogiem chrześcijan (IV-VI wiek)*, t. 2: *Jedna religia w jednym cesarstwie. Rzymscy imperatorzy sprzymierzeni z Bogiem na straży jedności Kościoła od Konstantyna I do Justyniana I*, Byzantina Lodziensia 32, Łódź 2018.
- Cameron A., *The Empress and the Poet: Paganism and Politics at the Court of Theodosius II*, „Yale Classical Studies” 27 (1982) s. 217-290.
- Chadwick H., *The Early Church*, London 1967.
- Chew K., *Virgins and Eunuchs: Pulcheria, Politics and the Death of Emperor Theodosius II*, „Historia. Zeitschrift für alte Geschichte” 55/2 (2006) s. 207-227.
- Constat N.P., *Proclus of Constantinople and the Cult of the Virgin in Late Antiquity. Homilies 1–5, Texts and Translations*, Leiden – Boston 2003.
- Crabbe A., *The Invitation List to the Council of Ephesus and Metropolitan Hierarchy in the Fifth Century*, „The Journal of Theological Studies” 32/2 (1981) s. 369-400.
- Crouzel H., *La théologie mariale d'Origène*, w: Origène, *Homélies sur S. Luc*, SCh 87, Paris 1962, s. 11-64.
- Curti C., *Lo scisma di Novaziano nell'interpretazione dello storico Socrate*, w: *La storiografia ecclesiastica nella tarda antichità, Atti del convegno tenuto in Erice (1978)*, Messina 1980, s. 313-333.
- Częsz B., *Maryja – nasza Siostra. Patrystyczny przyczynek do mariologii antropologicznej*, „Vox Patrum” 52/1 (2008) s. 99-107.
- Fédou M., *L'historien Socrate et la controverse origéniste du IV siècle*, w: *L'Historiographie de l'Église des premiers siècles*, Paris 2001, s. 271-280.
- Ferrarini A., *Eresia e storia ecclesiastica. Contributi novaziani alla storiografia di Socrate (Scholastico)*, „Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia di Padova” 4 (1979) s. 127-185.
- Gavrilyuk P., *Theopatheia: Nestorius's main charge against Cyril of Alexandria*, „Scottish Journal of Theology” 56 (2003) s. 190-207.
- Giambernardini G., *Il „Sub tuum praesidium” e il titolo „theotokos” nella tradizione egiziana*, „Marianum” 31 (1969) s. 324-362.
- Grillmeier A., *Christ in Christian Tradition*, t. 2: *From Chalcedon to Justinian I*, tł. P. Allen – J. Cawte, Atlanta 1987.
- de Halleux A., *La première session du concile d'Éphèse (22 Juin 431)*, „Ephemerides Theologicae Lovanienses” 69 (1993) s. 48-87.
- de Halleux A., *Nestorius. Histoire et doctrine*, *Irenikon* 66 (1993) s. 163-178.
- Harries J., *Pius Princeps. Theodosius II and Fifth-Century Constantinople*, w: *New Constantines: The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th–13th Centuries*, ed. P. Magdalino, Aldershot 1994, s. 35-44.
- Hefele C.J., *Histoire des conciles d'après les documents originaux*, t. 2/1, tł. H. Leclercq, Paris 1908.
- Holum K., *Theodosian Empress: Women and Imperial Dominion in Late Antiquity*, Los Angeles 1982.

- Ilski K., *Łapówka czy dobrodziejstwo. Niefortunne środki dyplomatyczne w czasach Teodozjusza II*, „Eos” 83/2 (1995) s. 359-365.
- Ilski K., *Sobory w polityce religijnej Teodozjusza II*, Poznań 1992.
- Janiszewski P. – Stebnicka K. – Szabat E., *Sofiści i Retorzy greccy w cesarstwie rzymskim (I-VII wiek)*. Słownik biograficzny, Warszawa 2011.
- Kosiński R., *Dzieje Nestoriusza, biskupa Konstantynopola w latach 428-431*, w: *Uschylku starożytności*, red. P. Janiszewski – R. Wiśniewski, Studia Źródłoznawcze 7, Warszawa 2008, s. 30-63.
- Królikowski J., *Maryja w perspektywie prawdy o Ojcu. Kilka uwag o mariologii Ojców Kapadockich*, „Salvatoris Mater” 1 (1999) s. 198-209.
- Królikowski J., *Ogłoszenie Theotokos na Soborze Efe skim*, „Vox Patrum” 55 (2010) s. 385-393.
- Królikowski J., *Theotokos w teologii św. Atanazego. Problem mariologiczny w IV wieku i jego znaczenie*, „Salvatoris Mater” 2 (2000) s. 56-73.
- Longosz S., *Bogarodzica w nauce Ojców Kapadockich*, „Salvatoris Mater” 2 (2000) s. 84-104.
- Loofs F., *Nestorius and his Place in the History of Christian Doctrine*, Cambridge 1914.
- Luibheid C., *Theodosius II and Heresy*, „Journal of Ecclesiastical History” 16 (1965) s. 13-38.
- McGuckin J., *Nestorius and the Political Factions of Fifth-Century Byzantium. Factors in his Personal Downfall*, „Bulletin of the John Rylands University Library in Manchester” 78 (1996) s. 7-22.
- McGuckin J.A., *St. Cyril of Alexandria. The Christological Controversy. Its History, Theology, and Texts*, VC 23 (Supplements), New York 1994.
- McGuckin J.A., *The Christology of Nestorius of Constantinople*, „Patristic and Byzantine Review” 7 (1988) s. 93-129.
- Millar F., *A Greek Roman Empire: Power and Belief under Theodosius II (408-450)*, Berkeley 2006.
- Neuschäfer B., *Zur Bewertung des Origenes bei Sokrates*, w: *Die Welt des Sokrates von Konstantinopel. Studien zu Politik, Religion und Kultur im späten 4. und frühen 5. Jh.n. Chr. zu Ehren von Christoph Schaublin*, red. B. Babler – H.-G. Nesselrath, München 2001, s. 71-95.
- Nuffelen P. van, *Episcopal Succession in Constantinople (381-450 c.e.): The Local Dynamics of Power*, „Journal of Early Christian Studies” 18 (2010) s. 425-451.
- Nuffelen P. van, *Un héritage de paix et de piété. Étude sur les histoires ecclésiastiques de Socrate et de Sozomène*, Leuven – Paris – Dudley 2004.
- The prosopography of the Later Roman Empire*, t. 2, ed. J.R. Martindale, Cambridge 1980.
- Scipioni L.I., *Nestorio e il concilio di Efeso. Storia dogma critica*, Milano 1974.
- Słownik Grecko-polski*, t. 1-4, red. Z. Abramowiczówna, Warszawa 1965.
- Słownik Grecko-polski*, t. 1-2, opr. O. Jurewicz, Warszawa 2001.

- Stachura M., *Heretycy, schizmatycy i manichejczycy wobec cesarstwa rzymskiego (lata 324-428, wschodnia część Imperium)*, Kraków 2000.
- Stein E., *Histoire du Bas-Empire*, t. 1: *De l'État Romain à l'État Byzantin (284-476)*, Paris 1959.
- Starowieyski M., *Mariologia Orygenes*, PSP 36, Warszawa 1986, s. 5-29.
- Starowieyski M., *Mariologia św. Atanazego Wielkiego*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 23 (1976) s.109-132.
- Starowieyski M., *Tytuł „Theotokos” w świadectwach przedefeskich*, „Analecta Cracoviensia” 16 (1984) s. 409-449.
- Szidat J., *Friede in Kirche und Staat: Zum politischen Ideal des Kirchenhistorikers Sokrates*, w: *Die Welt des Sokrates von Konstantinopel. Studien zu Politik, Religion und Kultur im späten 4. und frühen 5. Jh.n. Chr. zu Ehren von Christoph Schaublin*, red. B. Babler – H.-G. Nesselrath, München 2001, s. 1-14.
- Urbainczyk T., *Socrates of Constantinople, historian of Church and state*, Michigan 1997.
- Vagaggini C., *Maria nelle opere di Origene*, OCA 131, Roma 1962.
- Vogt H.J., *Unterschiedliches Konzilsverständnis der Cyrillianer und der Orientalen beim Konzil von Ephesus 431*, w : *Logos: Festschrift für Luise Abramowski*, red. von H.Ch. Brennecke – E.L. Grasmück – Ch. Marksches, Beihefte zur Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche 67, Berlin 1993, s. 429-451.
- Vries W. de, *Orient et Occident. Les structures ecclésiales vues dans l'histoire des sept premiers conciles oecuméniques*, Paris 1974.
- Wallraff M., *Der Kirchenhistoriker Sokrates. Untersuchungen zu Geschichtsdarstellung, Methode und Person*, Göttingen 1997.
- Wipszycka E., *Patriarcha aleksandryjski i jego biskupi (IV–VII w.)*, „Przegląd Historyczny” 73 (1982) s. 176-194.
- Wipszycka E., *La Chiesa nell'Egitto del IV secolo: le strutture ecclesiastiche*, „Miscellanea Historiae Ecclesiasticae” 6 (1983) s. 182-201.